

ΤΟ ΙΔΕΟΛΟΓΙΚΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ ΣΤΗΝ ΠΡΟΗΓΜΕΝΗ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ*

I

Ο κίνδυνος μιᾶς πυρηνικῆς καταστροφῆς ποῦ θὰ ἔφερνε τὸν ἀφανισμό τῆς ἀνθρωπότητος φαίνεται νὰ προστατεύει ἀκριβῶς ἐκεῖνες τὶς δυνάμεις ποῦ ἀποτελοῦν μιὰν ἀστείρευτη πηγὴ αὐτοῦ ἀκριβῶς τοῦ κινδύνου. Τὸ ἄμεσο ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν ἀποφυγὴ μιᾶς τέτοιας καταστροφῆς παραμερίζει τὴν ἀναζήτησι τῶν αἰτιακῶν παραγόντων ποῦ περιέχονται στὴν κοινωνικὴ δομὴ· αὐτοὶ μᾶλλον παραμένουν ἄγνωστοι καὶ ἀδιαφιλονίκητοι γιὰ τὴν κοινὴ γνώμη. Ἡ ἐξωτερικὴ ἀπειλὴ εἶναι ὀλοφάνερη: ἡ ἀπειλὴ ἀπὸ τὴν ἀνατολὴ γιὰ τὴ δύση καὶ τὸ ἀντίστροφο. Τὸ ἴδιο φανερὴ εἶναι καὶ ἡ ἀναγκαιότητα νὰ εἴμαστε ἔτοιμοι νὰ ζοῦμε πάντα στὸ χεῖλος τοῦ πολέμου, νὰ ἀντιμετωπίζουμε τὴν πρόκλησι — δηλαδὴ νὰ προωθοῦμε σὲ καιρὸ εἰρήνης τὴν παραγωγὴ μέσων καταστροφῆς, νὰ ἀποδεχόμαστε τὴν οἰκονομικὴ σπατάλη καὶ νὰ καλλιεργοῦμε μιὰν ἀμυντικὴ νοοτροπία ποῦ παραμορφώνει τόσο τοὺς ὑπερασπιστὲς ὅσο καὶ τὸ ἀντικείμενο τῆς ὑπεράσπισης, καὶ νὰ συντηροῦμε ἕνα διαρκῶς ἀξανάνομενο πλῆθος ἀπὸ πολιτικούς, ἐρευνητὲς, ψυχολόγους καὶ ἐμπόρους γιὰ νὰ ἐνισχύσουμε αὐτὴν τὴν ἀμυνα. Ὅταν ὁμως προσπαθῆσει κανεὶς νὰ συσχετίσει τὶς αἰτίες τοῦ κινδύνου μὲ τὶς ὀργανωτικὰς βάσεις τῆς κοινωνίας, βρίσκεται ἀντιμέτωπος μὲ τὸ γεγονός ὅτι ἡ ἀναπτυγμένη βιομηχανικὴ κοινωνία γίνεται, μὲ τὴ σπατάλη καὶ τὴν καταστροφὴ, πλουσιότερη, μεγαλύτερη καὶ καλύτερη, ὅτι ἀνακουφίζει τὴ ζωὴ ἐνὸς μεγάλου ἀριθμοῦ ἀνθρώπων, ὅτι σταθεροποιεῖ τὴν κυριαρχία τοῦ ἀνθρώπου πάνω στὴ φύσι. Μὲ λίγα λόγια: ὅτι ὁ ἀνορθολογισμὸς τῆς ἐμφανίζεται ὡς ἡ πεμπουσία τοῦ λόγου. Μὲ τὸν ἴδιο τρόπο μποροῦν νὰ δροῦν ἢ προπαγάνδα καὶ ἡ μαζικὴ ἐπιρροὴ χωρὶς νὰ καταργοῦν τὴν ἐλευθερία τῆς γνώμης, καὶ οἱ πολιτικο-οικονομικὲς ἀνάγκες τῆς κοινωνίας γίνονται ἀτομικὲς ἀνάγκες καὶ ἐπιδιώξεις: ἡ ἱκανοποίησή τους δίνει ὥθησι στὴν οἰκονομία καὶ εἶναι πρὸς τὸ συμφέρον τοῦ ἔθνους.

Οἱ δυνατότητες τοῦ προηγμένου βιομηχανικοῦ πολιτισμοῦ καὶ ἡ ἐπιτηδειότητα μὲ τὴν ὁποία γίνεται ἡ ἐκμετάλλευσι ἢ ὁ περιορισμὸς αὐτῶν τῶν

*Ἀνακοίνωσι τοῦ συγγραφέα στὸ πέμπτο Διεθνὲς Συνέδριο Κοινωνιολογίας, Washington D. C. 1962. Ἀνατυπώθηκε στὸ: Kurt Lenk, *Ideologie*, Darmstadt und Neuwied 1972. © Hermann Luchterhand Verlag 1972. Δημοσιεύεται μὲ τὴν ἄδεια τοῦ ἐκδότη.

δυνατοτήτων μᾶς κάνουν νὰ ὑποθέσουμε ὅτι αὐτὴ ἡ κοινωνία εἶναι ὅπωςδὴποτε σὲ θέση νὰ ἐμποδίσει ἢ νὰ ἀναχαιτίσει μιὰ κοινωνικὴ ἀλλαγὴ ποὺ θὰ κλόνιζε τὶς θεσμικὲς ἀρχὲς τῆς κοινωνίας — σὲ ἀντίθεση μὲ μιὰν ἀλλαγὴ μέσα στὰ θεσμικὰ πλαίσια. Ἡ κοινωνικὴ ἀλλαγὴ ἀποτελεῖ μιὰ ποιοτικὴ μεταβολή, ὅταν δημιουργεῖ οὐσιαστικὰ διαφορετικὲς μορφὲς ἀνθρώπινης ὑπαρξῆς, ἕνα νέο εἶδος κοινωνικοῦ καταμερισμοῦ ἐργασίας, νέες μορφὲς ἐλέγχου τῆς παραγωγικῆς διαδικασίας, νέα ἦθη κτλ. Ἡ σημαντικότερη ὁμῶς κατάκτηση τῆς ἀναπτυγμένης βιομηχανικῆς κοινωνίας ἐγκεῖται στὸ ὅτι πέτυχε νὰ ἐναρμονίσει ἀνταγωνιστικὰ συμφέροντα καὶ ὁμάδες. Μάρτυρες αὐτῆς τῆς ἐπιτυχίας εἶναι ἡ κοινὴ πολιτικὴ διαφορετικῶν κομμάτων, ἡ ἀναγνώριση ἑνὸς ἐθνικοῦ στόχου, ἡ συνεργασία τῶν ἐνώσεων ἐργοδοτῶν καὶ ἐργαζομένων. Βέβαια ἡ σύγκρουση ἐξακολουθεῖ νὰ ὑφίσταται καὶ ὁδηγεῖ σὲ ἔντονα ξεσπάσματα, ἀλλὰ ἡ τάση αὐτὴ διαφέρει σαφῶς ἀπὸ ἐκείνη τῆς προηγούμενης περιόδου. Κάτω ἀπὸ τὴν ἐπήρεια τῆς τεχνολογικῆς καὶ ἐπιστημονικῆς προόδου, τοῦ μεγέθους καὶ τῆς ἀποδοτικότητος τοῦ παραγωγικοῦ μηχανισμοῦ καὶ τοῦ συνεχῶς βελτιωμένου βιοτικοῦ ἐπιπέδου, ἡ πολιτικὴ ἀντιπολίτευση τσακίζεται πάνω στοὺς θεμελιώδεις θεσμοὺς τῆς παλαιᾶς κοινωνίας καὶ γίνεται ἀντιπολίτευση μέσα στὰ πλαίσια τῶν κυρίαρχων συνθηκῶν [. . .]. Πρὶν ἀπὸ τὴν πραγματοποίησή τους, οἱ ἱστορικὲς ἐναλλακτικὲς λύσεις ἐμφανίζονται καὶ ἐξαφανίζονται ὡς «ἀξίες» ποὺ προτιμοῦνται ἀπὸ ὀρισμένες ὁμάδες ἢ μεμονωμένους ἀνθρώπους. Στὴν κοινωνικὴ θεωρία, ὅπως καὶ σὲ ἄλλους τομεῖς, οἱ ἀξίες δὲν εἶναι γεγονότα καί, ὡς ἀξίες, ἀντίκεινται στὰ γεγονότα. Ἡ ἀντίθεσή τους μπορεῖ νὰ ἀρθεῖ μόνο μὲ μιὰ ἱστορικὴ «διαμεσολάβηση», ἡ ὁποία συμφιλιώνει τὰ ἄκρα μεταβάλλοντας τὸ σχῆμα τους — λ.χ. θέτοντας ὄρους σύμφωνους μὲ τὰ δεδομένα (θεσμοὺς καὶ σχέσεις), ὄρους μὲ τοὺς ὁποίους πραγματοποιοῦνται ἀξίες. Μιὰ τέτοια ἱστορικὴ διαμεσολάβηση ἐγένεε στὰ πρῶτα στάδια τῆς βιομηχανικῆς κοινωνίας στὴ συνείδηση καὶ στὴν πολιτικὴ δράση τῆς ἀστικῆς τάξης, ἡ ὁποία ὑλοποίησε τὸ φιλελευθερισμό· καὶ ἄλλη μιὰ ἱστορικὴ διαμεσολάβηση ἐγένεε σὲ ἕνα ὀριμότερο στάδιο αὐτῆς τῆς κοινωνίας: στὴ συνείδηση καὶ στὴν πολιτικὴ δράση τοῦ προλεταριάτου. Ἡ μεταγενέστερη ἐξέλιξη ἄλλαξε ὁμῶς τὴ δομὴ καὶ τὴ λειτουργία ἐκείνων τῶν τάξεων, ἔτσι ὥστε νὰ μὴ συνεισφέρουν πιά στὸν ἱστορικὸ μετασχηματισμό. Τοὺς δύο παλιούς ἀντίπαλους ἐνώνει τώρα τὸ ὑπέρτερο συμφέρον νὰ διατηρηθεῖ τὸ status quo. Ἐκεῖ ὅπου ἡ ἀστικὴ τάξη εἶναι ἀκόμη κυρίαρχη τάξη, δείχνει ὅλο καὶ πιὸ φανερά πὼς ἡ ὑπαρξὴ της ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴν ἀναχαίτιση τῆς κοινωνικῆς ἀλλαγῆς. Καὶ μὲ βάση τὴν ἀξανάομενη παραγωγικότητα τοῦ τεχνικο-οικονομικοῦ μηχανισμοῦ, δηλαδὴ μὲ βάση τὴν ἀξανάομενη ἄνεση κάτω ἀπὸ μιὰ ὀλοκληρωτικὴ διοίκηση, στὶς πιὸ ἀναπτυγμένες περιοχὲς τοῦ βιομηχανικοῦ πολιτισμοῦ, μεγάλα τμήματα τῆς ἐργατικῆς τάξης ὁδηγοῦνται ἀπὸ τὴν «ἀπόλυτη κυβέρνησι» στὴν ὑποχώρηση, ἀκόμη καὶ στὴν κατάφαση τοῦ συστήματος.

Χωρὶς τεκμαρτοὺς καταλύτες τῆς κοινωνικῆς ἀλλαγῆς, ἡ κριτικὴ παρα-

πέμπεται σὲ ἓνα ὑψηλὸ ἐπίπεδο ἀφαίρεσης: ἡ θεωρία καὶ ἡ πράξη, ἡ σκέψη καὶ ἡ δράση δὲν συναντῶνται. Θεωρίες γιὰ τὴν κοινωνία καὶ τὴν κοινωνικὴ ἀλλαγὴ, ποὺ περιέχουν μιὰν ἀντικειμενικὴ ἀξιολόγηση ἱστορικῶν ἐναλλακτικῶν λύσεων, ἐμφανίζονται πλέον ὡς φανταστικὲς θεωρήσεις καὶ ἡ προσχώρηση σ' αὐτὲς φαίνεται νὰ εἶναι μιὰ ὑπόθεση τοῦ προσωπικοῦ γούστου (ἢ τοῦ γούστου τῆς ομάδας). "Ἄς πάρουμε, λ.χ., τὴν ἀντίληψη τοῦ Marx γιὰ τὸ σοσιαλισμό: ἂν ἐξετάσουμε τὴν πραγματικότητά τοῦ προηγμένου καπιταλισμοῦ καὶ τοῦ προοδεύοντα κομμουνισμοῦ, θὰ πρέπει νὰ παραδεχτοῦμε ὅτι ἡ ἀντίληψη αὐτὴ ἦταν μὴ πραγματικὴ — ἀντικατοπτρισμὸς μιᾶς καθαρῆς ἐπιθυμίας. Μήπως ὅμως ἡ θεωρία, ποὺ κορυφωνόταν σ' αὐτὴ τὴν ἀντίληψη, ἀναιρεῖται ἀπὸ τὰ δεδομένα τοῦ σημερινοῦ καπιταλισμοῦ καὶ σοσιαλισμοῦ; Αὐτὰ τὰ δεδομένα εἶναι βασικὰ ἐλλιπῆ καὶ ἀμφίσημα: εἶναι στοιχεῖα μιᾶς μεγαλύτερης ἀλληλουχίας χώρου καὶ χρόνου. Ἡ ἀπόσπαση ἀπὸ αὐτὴν τὴν ἀλληλουχία νοθεύει τὰ δεδομένα καὶ τὴ λειτουργία τους στὴν κοινωνία, ἐπειδὴ ἀπομονώνει τὰ δεδομένα ἀπὸ τὴν ἄρνησή τους, δηλαδὴ ἀπὸ τὶς δυνάμεις ποὺ ἐπιδιώκουν τὸ πέρασμα σὲ μορφὲς ὑπαρξῆς ποὺ τὴν πραγματοποιήσῃ τους τὴν κάνει δυνατὴ ἢ ὑπάρχουσα κοινωνία καὶ ταυτόχρονα τὴν ἐμποδίζει. "Ἄν ἡ ἀπόσπαση αὐτὴ ἀνακληθεῖ, τὰ δεδομένα ἐμφανίζονται διαφορετικὰ ἀπ' ὅ,τι φαίνονται ἀπὸ τὴ θέση τῆς ἄμεσης (ἀπομονωμένης) ἐμπειρίας. Τὰ δεδομένα γίνονται τώρα ἀντιληπτὰ στὸ φῶς μιᾶς ἱστορικῆς πραγματικότητος στὴν ὁποία καπιταλισμὸς καὶ κομμουνισμὸς, ἀναπτυγμένες καὶ ὑποανάπτυκτες περιοχὲς, τεχνολογικὲς καὶ προτεχνολογικὲς κουλτοῦρες, πλούσιες καὶ πᾶμφτωχες κοινωνίες συμπεριλαμβάνονται σὲ μιὰ μοναδικὴ σφαιρικὴ δομὴ. Αὐτὴ ἡ δομὴ ἀποτελεῖ τὴν ἐμπειρικὴ βάση γιὰ τὴ διαμόρφωση τῶν ἐννοιῶν, πρὸς τὶς ὁποῖες προσανατολιζέται ἡ κριτικὴ τῆς σημερινῆς κοινωνίας. Ἐννοίες ὅπως «κοινωνικὰ ἀπαραίτητο», «κοινωνικὰ μὴ ἀποδοτικό», «παραγωγικό», «μὴ παραγωγικό», «ἐργασία» καὶ «ἐλεύθερος χρόνος», «ἐλευθερία» καὶ «ὑποδούλωση» ἔχουν γι' αὐτὸ τὸ λόγο διαφορετικὸ περιεχόμενο: ὀρίζονται ἐκ νέου ἀνάλογα μὲ τοὺς ὑλικοὺς καὶ πνευματικοὺς θησαυροὺς ποὺ εἶναι στὴ διάθεση τῆς παρούσας ἐποχῆς καὶ συγχρόνως ἀντιπαραβάλλονται μὲ τὴν πραγματικὴ κατανομὴ καὶ ἐκμετάλλευση αὐτῶν τῶν θησαυρῶν. Ἔτσι παρέχεται ἡ ἱστορικὴ βάση γιὰ τὴν ἀντικειμενικὴ ἀξιολόγηση ὑφιστάμενων κοινωνιῶν κάτω ἀπ' τὸ πρίσμα μιᾶς «βέλτιστης ἐξέλιξης» τοῦ ἀνθρώπου σύμφωνα μὲ τὶς δυνατότητες τοῦ πολιτιστικοῦ ἐπιπέδου ποὺ ἔχει ἐπιτευχθεῖ. Αὐτὴ ἡ «βέλτιστη ἐξέλιξη» μπορεῖ νὰ ὀρισθεῖ ἐμπειρικὰ. Στὴν τωρινὴ ἐποχὴ πλησιάζει κανεὶς τὸ βέλτιστο στὸ βαθμὸ ποὺ οἱ ὑπάρχοντες θησαυροὶ χρησιμοποιοῦνται «ὀρθολογικὰ»¹ μὲ ἓνα ἐλάχιστο προσπάθειας γιὰ τὴν ἱκανοποίησι τῶν ἀναγκῶν, δηλαδὴ γιὰ τὴ δημιουργία τῆς προϋπόθεσης γιὰ ἐλεύθερη χρῆσι τοῦ ἐλεύθερου χρόνου. Ἡ ἀποδοχὴ αὐτῶν τῶν κριτηρίων ἐξακολουθεῖ φυσικὰ νὰ σημαίνει μιὰν ἀπόφαση, γιὰ τὴν κριτήρια μετροῦν τὶς ὑφιστάμενες κοινωνίες μὲ βάση ἓνα βέλτιστο τρόπο ζωῆς. Ὅπωςδήποτε εἶναι δυνατό νὰ μὴν ἀποδεχθεῖ κα-

νεις αυτό το πρότυπο και να προτιμήσει την καταπίεση και την καταστροφή της ζωής. Τότε όμως ξεφεύγουμε από κάθε συζήτηση και λογική, γιατί αυτά, συζήτηση και λογική, ύπηρετούν τη διατήρηση της ζωής και όχι την εξολόθρευσή της. [. . .]

Ο γενικός χαρακτήρας των κατακτήσεων της αναπτυγμένης βιομηχανικής κοινωνίας και η ολοκλήρωση των αντιθέσεων, που είναι αποτέλεσμα όσο και προϋπόθεση αυτών των κατακτήσεων, προωθούν την υλική και πνευματική σταθεροποίηση. Γι' αυτό η κριτική θεωρία δεν βρίσκει καμιά εμπειρική βάση, με την οποία θα μπορέσει να ξεπεράσει το status quo. Το κενό αδειάζει τη θεωρητική δομή: οι κατηγορίες μιās κριτικής κοινωνικής θεωρίας δημιουργήθηκαν ακριβώς την περίοδο κατά την οποία οι πράγματι υπάρχουσες κοινωνικές δυνάμεις έμπεριείχαν μιάν αποτελεσματική αντίδραση. Ήταν προπάντων «άρνητικές» και αρνούμενες κατηγορίες, που εξέφραζαν τη θεμελιώδη αντίθεση με την τοτινή κατάσταση των πραγμάτων. Ακόμη και η κατηγορία «κοινωνία» ήταν έκφραση της όξείας σύγκρουσης μεταξύ της κοινωνικής και πολιτικής σφαίρας — κοινωνία έναντιον του κράτους. Με παρόμοιο τρόπο οι έννοιες «άτομο», «τάξη», «ιδιωτικό», «οικογένεια» χαρακτήριζαν τομείς και δυνάμεις που δεν είχαν ακόμη ενσωματωθεί στο ύφιστάμενο σύστημα — τομείς των εντάσεων και των αντιθέσεων. Με την έντεινόμενη ολοκλήρωση της βιομηχανικής κοινωνίας οι κατηγορίες αυτές χάνουν την κριτική γεύση τους: γίνονται περιγραφικές, καλυπτήριες ή λειτουργικές έννοιες.

Η κατάσταση της κοινωνίας επιβάλλει λοιπόν στην κριτική δύο πράγματα: 1. Χωρίς το συναπάντημα σκέψης και δράσης ή κριτική ανάλυση παραμένει παρ' όλα τα αντικειμενικά της ιστορικά κριτήρια — ή ακριβώς εξαιτίας τους — μιὰ άπλη θεωρία χωρίς το στήριγμα της επιβεβαιωτικής πράξης. 2. Ως κοινωνική θεωρία ή κριτική ανάλυση αντιμετωπίζει κοινωνικές κατηγορίες που δεν φαίνονται πλέον κατάλληλες για την κατανόηση της ύφιστάμενης κοινωνίας. Η προσπάθεια να ξανακερδίσουμε το κριτικό περιεχόμενο αυτών των κατηγοριών και να καταλάβουμε τον τρόπο με τον οποίο αυτό παραμερίστηκε από την κοινωνική πραγματικότητα, ή προσπάθεια δηλαδή μιās έμμενους κριτικής του όρθολογισμού του βιομηχανικού πολιτισμού, έμφανίζεται έξαρχής ιδεολογική, δηλαδή μοιάζει με όπισθοδρόμηση από μιὰ θεωρία δεμένη με την πράξη στην άφηρημένη, θεωρησιακή σκέψη, από την πολιτική έπιστήμη στη φιλοσοφία.

Η σχέση μεταξύ ιδεολογίας και πραγματικότητας είναι πάντα μιὰ ιστορική σχέση και σαν τέτοια καθορίζεται από μεταβολές της κοινωνίας. Από μαρξιστική άποψη ή «ιδεολογία» έμπεριέχει μιὰ συνείδηση ή όποια προτρέχει της τωρινής πραγματικότητας, έπειδή προβάλλει ιδέες (λ.χ. έλευθερία, ισότητα, ευτυχία), τις όποιες ή κοινωνική εξέλιξη επέτρεψε και ταυτόχρονα παρεμπόδισε. Η ιδεολογική συνείδηση, άνίκανη να αλλάξει από μόνη της αυτήν την κατάσταση και νικημένη από την κοινωνική πραγματικό-

τητα, είναι μια «ψευδής συνείδηση», αλλά ως τέτοια προεξοφλεί σε ιδεαλιστική μορφή ιστορικές δυνατότητες, τις οποίες ακινητοποιεί ή πραγματικότητα του παρόντος. Φαίνεται όμως ότι αυτή η έννοια δεν έχει εφαρμογή στην προηγμένη βιομηχανική κοινωνία. Αυτή η κοινωνία έχει υποτάξει την ιδεολογία της μετατρέποντάς την στην πραγματικότητα των πολιτικών της θεσμών, των ιδιόκτητων κατοικιών, των πυρηνικών εργοστασίων, των σουπερμάρκετ, των μεγάλων καταστημάτων και της ψυχοθεραπείας. Σ' αυτούς τους θεσμούς οι ιδέες του λόγου και της ισότητας, της ευτυχίας, της προσωπικότητας κτλ. πήραν την αξία τους σε εφαρμόσιμες κοινωνικές σχέσεις. Η διαδικασία της μετατροπής καταπίεσε ή νόθευσε εκείνα τα ιδεολογικά έννοιολογικά περιεχόμενα, τα οποία απειλούσαν να καταστρέψουν βίαια αυτές τις σχέσεις με το να θέλουν να θέσουν στην αυτοκίνητη παραγωγικότητα ένα στόχο, δηλαδή μια ανθρώπινη ύπαρξη στην οποία η ζωή δεν θα είναι πια μόνο μέσο και ο άνθρωπος δεν θα δρίζεται πια από τα εργαλεία της δουλειάς του. Σε αντίθεση με αυτόν τον πόθο για ελευθερία, η προηγμένη βιομηχανική κοινωνία ενισχύει και τώρα ακόμη τον πόθο για την απόκτηση χρημάτων ως περιεχόμενο ζωής και χειρίζεται ακόμα και τώρα τη ζωή ως μέσο. Με αυτήν την έννοια η παραγωγικότητά της δεν είναι μόνον αυτοκίνητη αλλά και αυτοκαταστρεπτική. Δημιουργεί ένα καταστρεπτικό δυναμικό που δεν φαίνεται μόνο στο όπλοστάσιο της φυσικής εξολόθρευσης αλλά και σε αυτό της έσωτερικής καταπίεσης διαμέσου της οργανωμένης μετατροπής πολιτικών και οικονομικών αναγκών σε ατομικές ανάγκες. Και αυτή η συνένωση ανάπτυξης και καταπίεσης φαίνεται να χαρακτηρίζει όλες τις τωρινές μορφές της προηγμένης βιομηχανικής κοινωνίας και να διασταυρώνεται με τις πιο ουσιαστικές διαφορές στους πολιτικούς και οικονομικούς θεσμούς.

[. . .] οι πραγματικές εναλλακτικές λύσεις είναι όντως καταστρεπτικές: σημαίνουν όχι μόνον αλλαγές μέσα στους κατεστημένους κοινωνικούς θεσμούς, στόχους και μεθόδους, αλλά απαιτούν την κατάργησή τους. Και αυτή η νέα κατεύθυνση της προόδου απειλεί στ' αλήθεια ολόκληρη τη βιομηχανική κοινωνία της οποίας η εξέλιξη ώθει προς ένα σημείο από το οποίο δεν υπάρχει πλέον επιστροφή, που είναι δηλαδή από ιστορική άποψη ή στιγμή της ποιοτικής αλλαγής. Και η βιομηχανική κοινωνία επιστρατεύει όλες τις βοηθητικές της δυνάμεις *έναντιον* αυτού του ένδεχόμενου.

Αυτή η τεχνολογική κοινωνία είναι το τελευταίο στάδιο στην πραγματοποίηση ενός ορισμένου ιστορικού έργου, δηλαδή της γνώσης, του μετασχηματισμού και της οργάνωσης της φύσης ως μεγάλου αντικείμενου εξουσίας. Με τη βοήθεια της τεχνικής αυτό το έργο δημιουργεί ένα κυριολεκτικά δικό του σύμπαν — ένα σύμπαν της σκέψης και της δράσης, της ύλικής και πνευματικής κουλτούρας. Ένώ όμως το έργο αναπτύσσεται, ο κόσμος κλείνεται σιγά-σιγά στον εαυτό του, δηλαδή απωθεί τις εναλλακτικές λύσεις ή τις κα-

ταβροχθίζει. Ὁ κόσμος γίνεται ολοκληρωτικὸς διαμέσου τῆς ολοκληρωτικῆς του ἐπιτυχίας. Ἀπὸ ἱστορικὴ σκοπιὰ τὸ τεχνολογικὸ ἔργο ἐπιτελέσθηκε ἀπὸ τὸν καπιταλισμό, ἡ ἐξάπλωσή του ὅμως δὲν καλύπτεται ἀπὸ τὸν καπιταλισμό· περικλείει σήμερα ἐπίσης καὶ τὶς ἀναπτυσσόμενες κομμουνιστικὲς κοινωνίες. [. . .]

Τὴ δυναμικὴ αὐτὴ τὴν ἀναγνωρίζει κανεὶς καλύτερα ὅταν ἀναλύει τὸν ὀρθολογισμό τοῦ συστήματος, ὅταν δηλαδὴ συζητᾶ ὀρισμένες ἀπόψεις τῆς ἔννοιας τοῦ λόγου, ὁ ὁποῖος δικαίωσε τὴν τεχνολογικὴ ὀργάνωση τοῦ ἀνθρώπου καὶ τῆς φύσης. Πρόκειται ταυτόχρονα γιὰ θεωρητικὸ καὶ πρακτικὸ λόγο: Οἱ κοινωνικὲς ομάδες καὶ τὰ συμφέροντα ἦταν οἱ πρωτοπόροι αὐτῆς τῆς ὀργάνωσης. Ἡ ὀργάνωση ἀπαιτοῦσε ἀπὸ τὰ ὑποκείμενα καὶ τὰ ἀντικείμενά της ὀρισμένους τρόπους σκέψης καὶ συμπεριφορᾶς· αὐτοὶ ὅμως συνέβαλαν ἀπὸ τὴν πλευρὰ τους στὴν ἀναπαραγωγή, στὸ δυνάμωμα καὶ στὴν ἐξάπλωση τῆς κοινωνικῆς ὀργάνωσης. Αὐτὴ ἡ γνωστὴ διαλεκτικὴ ἀποκτᾶ σήμερα μιὰ ἄποψη νέου εἴδους. Στὶς προηγμένες περιοχὲς τῆς βιομηχανικῆς κοινωνίας ὑπάρχει σήμερα, ἀκόμη καὶ στοὺς «ἀδικημένους», μιὰ «ἐσωτερικὴ» ταύτιση μὲ τὸ σύστημα, ἓνας θετικὸς τρόπος σκέψης καὶ ἐνέργειας, ὁ ὁποῖος προστατεύει τοὺς κοινωνικοὺς θεσμοὺς σὲ μιὰ βαθιὰ διάσταση ποὺ παλαιότερα ἦταν ἀνοργάνωτη καὶ ἀποτελοῦσε ἓνα ἀποθεματικὸ ἄρνησης καὶ ἀποδοκιμασίας. Κατὰ τὴν κρίση μου οὔτε οἱ χωρὶς προηγούμενο ἀνέσεις οὔτε ἡ χωρὶς προηγούμενο ἰσχὺς τοῦ μηχανισμοῦ ἀποτελοῦν ἐπαρκῆ ἐξήγηση γιὰ τὸ δυνάμωμα τῆς ψευδοῦς συνείδησης, δηλαδὴ γιὰ τὴν ἀνικανότητα ἢ ἔλλιπῆ της ἐτοιμότητα νὰ ἐξεγερθεῖ κατὰ τῶν κακῶς κειμένων τῆς «κοινωνίας τῆς ἀφθονίας», νὰ ἀναγνωρίσει τὴ συσχέτιση μεταξὺ τῆς ἰσχύος τοῦ μηχανισμοῦ καὶ τῆς προθυμίας, μὲ τὴν ὁποία αὐτὴ γίνεται ἀποδεκτὴ. Ἄν λοιπὸν παρακάτω ἡ ἀνάλυση τῶν ἰδεῶν παίζει ἓνα τόσο μεγάλο ρόλο, ἂν ἡ κριτικὴ ἐπιστρέφει ἀπὸ τὸν ὑλικὸ στὸν ἰδεολογικὸ τομέα, τοῦτο γίνεται μόνο γιὰ νὰ χρησιμοποιηθεῖ ἡ ἰδεολογία — ὅπως στὴ σημερινὴ κοινωνία — ὡς ὑλικὸ ὄπλο. Ἡ ἐπικρατοῦσα μορφή παραγωγῆς κατασκευάζει μεθοδικὰ τὴν ψευδῆ συνείδηση ποὺ προστατεύει τὴν ἴδια καὶ — ἐδῶ βρίσκεται ὁ νεωτερισμὸς — ἀντικρούει μεθοδικὰ τὴν ἀληθινὴ συνείδηση, ἡ ὁποία κατανοεῖ καὶ ξεπερνᾷ αὐτὴν τὴν κοινωνία. Κοινωνικὴ ἀλλαγὴ σημαίνει κοινωνικὴ δράση καὶ μάλιστα συνειδητὴ δράση μὲ στόχο: μπορεῖ ν' ἀρχίσει σὰν «τυφλὴ» ἐπανάσταση, θὰ γίνεται ὅμως ὅλο καὶ πιὸ συνειδητοποιημένη ὅσο περισσότερο μιὰ κοινωνικὴ τάξη ἢ ἓνας τομέας μιᾶς τάξης κατανοεῖ τὶς ἱστορικὲς ἐναλλακτικὲς λύσεις καὶ τὶς συλλαμβάνει συνειδητά. Ἡ συνείδηση «αὐτοῦ ποὺ εἶναι» εἶναι μιὰ προϋπόθεση γιὰ τὴν ἀξιολόγηση καὶ τὴν κατανόηση αὐτοῦ ποὺ θὰ μποροῦσε νὰ εἶναι καλύτερο. Ἀντίστροφα, μιὰ κοινωνία μπορεῖ νὰ ἀναχαιτίσει τὴν κοινωνικὴ ἀλλαγὴ στὸ βαθμὸ ποὺ θὰ κατορθώσει νὰ καταπιέσει αὐτὴ τὴ συνείδηση καὶ νὰ τὴν ἐναρμονίσει μὲ τὸν ὀρθολογισμό «αὐτοῦ ποὺ εἶναι». [. . .]

Ἡ βολική, λεία, λογική, δημοκρατική ἀνελευθερία, πού ἐπικρατεῖ στήν προηγμένη βιομηχανική κουλτούρα, φαίνεται νά εἶναι ἕνα σημάδι τῆς τεχνικῆς προόδου. Γιατί, τί θά μπορούσε νά εἶναι πιό ὀρθολογικό ἀπό τήν καταπίεση τῆς ἀτομικότητας κατὰ τή μηχανοποίηση καί τυποποίηση τῶν κοινωνικά ἀπαραίτητων ἀλλά ὀδυνηρῶν διαδικασιῶν τῆς συνένωσης ἀτομικῶν ἐπιχειρήσεων σέ ἀποδοτικότερες καί παραγωγικότερες οἰκονομικές μονάδες, τῆς ρύθμισης τοῦ ἐλεύθερου ἀνταγωνισμοῦ μεταξύ τῶν ἰσότιμα ἐξοπλισμένων οἰκονομικῶν ὑποκειμένων, τοῦ περιορισμοῦ τῶν προνομίων καί δικαιωμάτων ἐθνικῆς κυριαρχίας πού ἐμποδίζουν τή διεθνῆ ὀργάνωση τῶν παραγόντων παραγωγῆς; Τό γεγονός, ὅτι αὐτή ἡ τεχνολογική τάξη σημαίνει καί ἕναν πολιτικό καί πνευματικό συντονισμό, εἶναι ἴσως μιᾶ θλιβερῆ ἐξέλιξη πού ταυτόχρονα ὅμως ὑπόσχεται πολλά. Τά δικαιώματα καί οἱ ἐλευθερίες, πού ἦταν τόσο κεντρικοί παράγοντες στίς ἀρχές καί στά πρῶτα στάδια τῆς βιομηχανικῆς κοινωνίας, σέ ἕνα προχωρημένο στάδιο αὐτῆς τῆς κοινωνίας παραμερίζονται: χάνουν τόν παραδοσιακό λόγο ὑπαρξίς τους καί τὸ ἐννοιολογικό τους περιεχόμενο. Ἡ Ἐλευθερία τῆς σκέψης, ἡ ἐλεύθερη ἔκφραση τῆς γνώμης καί ἡ ἐλευθερία τῆς συνείδησης ἦταν — τὸ ἴδιο ὅπως καί ἡ οἰκονομική ἐλευθερία πού ὄφειλαν νά ἐνισχύουν καί νά προστατεύουν — στήν οὐσία κριτικές ιδέες, οἱ ὁποῖες προορίζονταν νά ἀντικαταστήσουν μιᾶ διαλυόμενη ὑλική καί πνευματική κουλτούρα μέ μιᾶ πιό παραγωγική καί πιό ὀρθολογική κουλτούρα. Μόλις ὅμως αὐτά τὰ δικαιώματα καί οἱ ἐλευθερίες θεσμοποιήθηκαν, εἶχαν τήν τύχη τῆς κοινωνίας στήν ὁποία εἶχαν ἐνσωματωθεῖ ὡς ἀναπόσπαστο μέρος της. Τὸ ἀποτέλεσμα κατάργησε τίς προϋποθέσεις, στίς ὁποῖες στηριζόταν. [. . .]. Ἡ ἀνεξαρτησία τῆς σκέψης, ἡ αὐτονομία καί τὸ δικαίωμα τῆς πολιτικῆς ἀντιπολίτευσης ἀπογυμνώνονται ἀπό τή θεμελιώδη κριτική λειτουργία τους μέσα σέ μιᾶ κοινωνία πού μπορεῖ ὅλο καί περισσότερο νά ἱκανοποιεῖ τίς ἀνάγκες τοῦ ἀτόμου ἀνάλογα μέ τήν ἴδια της τήν ὀργάνωση. Μιᾶ τέτοια κοινωνία μπορεῖ δικαιολογημένα νά ἀπαιτεῖ τήν ἀποδοχή τῶν ἀρχῶν καί τῶν θεσμῶν της καί νά περιορίζει τήν ἀντιπολίτευση στή συζήτηση καί στήν ἐπιδίωξη ἐναλλακτικῶν λύσεων μέσα στά πλαίσια τοῦ status quo. Ἀπό αὐτή τήν ἀποψη φαίνεται ἀρκετὰ ἀδιάφορο ἂν ἡ αὐξανόμενη ἱκανοποίηση τῶν ἀναγκῶν ἐπιτυγχάνεται ἀπό ἕνα ὀλοκληρωτικό ἢ μὴ ὀλοκληρωτικό σύστημα. Κάτω ἀπό τίς συνθήκες ἐνὸς βελτιωνόμενου βιοτικῶ ἐπιπέδου, ἡ ἀντιπολίτευση ἐναντίον τοῦ συστήματος ἐμφανίζεται ἀναγκαστικά ὡς κοινωνικά ἄσκοπη καί τοῦτο ἀκόμη περισσότερο στήν περίπτωση πού [ἡ ἀντιπολίτευση] συνεπάγεται συγκεκριμένα πολιτικά καί οἰκονομικά μειονεκτήματα καί ἀπειλεῖ τήν ἀπρόσκοπτη λειτουργία τοῦ συνόλου. Τουλάχιστον σχετικά μέ τίς βιοτικῆς ἀνάγκες, φαίνεται νά μὴν ὑπάρχει πράγματι κανένας λόγος νά ρυθμίζεται ἡ παραγωγή καί ἡ κατανομή τῶν ἀγαθῶν καί τῶν ὑπηρεσιῶν ἀπό

τὸν ἐλεύθερο ἀνταγωνισμό τῶν ἀτομικῶν ἐλευθεριῶν. Ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ἀλλωστε, ἡ ἐλευθερία σ' αὐτὸν τὸν τομέα δὲν ἦταν εὐλογία γιὰ τὴ μεγάλη πλειονότητα τοῦ λαοῦ: ὡς ἐλευθερία νὰ ἐργάζεσαι ἢ νὰ πεθαίνεις τῆς πείνας σήμαινε ἀνασφάλεια καὶ φόβο. Ἄν ὁ καθένας δὲν ἦταν πιά ἀναγκασμένος νὰ ἐπιβληθεῖ στὴν ἀγορὰ ὡς ἐλεύθερο οἰκονομικὸ ὑποκείμενο, τότε ἡ ἐξαφάνιση αὐτοῦ τοῦ εἴδους ἐλευθερίας θὰ ἀποτελοῦσε μιὰ ἀπὸ τὶς μεγαλύτερες κατακτήσεις τοῦ πολιτισμοῦ. Οἱ τεχνολογικὲς διαδικασίες ποὺ προωθοῦν τὴ μηχανοποίηση καὶ τὴν τυποποίηση καὶ ἀπωθοῦν ἔτσι τὴν ἐνεργητικότητα τοῦ ἀτόμου ἀπὸ ἓναν εὐρὸν τομέα, στὸν ὁποῖο προηγούμενα ξοδεύονταν, θὰ μπορούσαν νὰ κατευθύνουν αὐτὴ τὴν ἐνεργητικότητα σὲ μιὰ ἀκόμη ἀνεξερεύνητη περιοχὴ τῆς ἐλευθερίας ποὺ βρίσκεται πέρα ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῆς ἀναγκαιότητας. Ὁλόκληρη ἡ δομὴ τῆς ἀνθρώπινης ὑπαρξης θὰ ἄλλαζε. Τὸ ἄτομο θὰ ὑπῆρχε στὸ βαθμὸ ποὺ θὰ ἦταν ἀπελευθερωμένο ἀπὸ ἓναν κόσμον ἐργασίας, ὁ ὁποῖος τοῦ ἐπιβάλλει τὶς δικές του ἀνάγκες καὶ δυνατότητες. Θὰ μπορούσε νὰ ἀσκήσει τὴν ἐλεύθερη αὐτονομία σὲ μιὰ ζωὴ ποὺ θὰ τοῦ ἀνῆκε ἀποκλειστικά. Ἄν ὁ παραγωγικὸς μηχανισμὸς ἦταν ὀργανωμένος καὶ προσανατολισμένος σύμφωνα μὲ τὴν ἱκανοποίηση τῶν βασικῶν ἀναγκῶν, τότε ὁ ἔλεγχός του θὰ μπορούσε ἀσφαλῶς νὰ εἶναι συγκεντρωτικός: τὸ εἶδος αὐτὸ τοῦ ἐλέγχου δὲν θὰ ἐμπόδιζε, ἀλλὰ θὰ ἔκανε ἐφικτὴ τὴν ἀτομικὴ αὐτονομία.

Αὐτὸς εἶναι ἓνας στόχος μέσα στὰ πλαίσια τῶν δυνατοτήτων μιᾶς προηγμένης βιομηχανικῆς κουλτούρας, ὁ «σκοπὸς» τοῦ τεχνολογικοῦ ὀρθολογισμοῦ της. Στὴν πραγματικότητα ὅμως δροῦν ἀντίθετες δυνάμεις: Ὁ μηχανισμὸς ἐπιβάλλει στὸ χρόνο ἐργασίας καὶ στὸν ἐλεύθερο χρόνο, στὴν ὑλικὴ καὶ πνευματικὴ κουλτούρα, τὶς οἰκονομικὲς καὶ πολιτικὲς του ἀξιώσεις ἀμυνας καὶ ἐπέκτασης. Ἡ σύγχρονη βιομηχανικὴ κοινωνία, σύμφωνα μὲ τὸν τρόπο ποὺ ἔχει ὀργανώσει τὴν τεχνολογικὴ της βάση, τείνει πρὸς τὸν ὀλοκληρωτισμό. Γιατὶ «ὀλοκληρωτικός» δὲν εἶναι μόνον ἓνας τρομοκρατικός πολιτικός συντονισμὸς τῆς κοινωνίας, ἀλλὰ καὶ ἓνας μὴ τρομοκρατικός οἰκονομικοτεχνικός συντονισμὸς, στὸν ὁποῖο οἱ ἀνάγκες μεθοδεύονται ἀπὸ ἐνδιαφερόμενες δυνάμεις καὶ ὁ ὁποῖος μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ ἐμποδίζει τὴ δημιουργία μιᾶς ἀποτελεσματικῆς ἀντιπολίτευσης ἐναντίον τῆς ἐνότητας ποὺ συγκροτοῦν αὐτὰ τὰ συμφέροντα. Ὁλοκληρωτισμὸς δὲν σημαίνει μόνον μιὰ ὀρισμένη μορφή κράτους ἢ κομματικῆς ἐξουσίας, ἀλλὰ καὶ ἓνα ὀρισμένο σύστημα παραγωγῆς καὶ κατανομῆς, ποὺ μπορεῖ κάλλιστα νὰ συμβαδίζει μὲ ἓναν «πλουραλισμὸ» κομμάτων, ἡμερησίων, «ἀντίθετων δυνάμεων» κτλ. Στὸ σημερινὸ κόσμον ἡ πολιτικὴ ἐξουσία ὑλοποιεῖται μέσω τῆς ἰσχύος πάνω στὴν τεχνικὴ σπονδύλωση τοῦ παραγωγικοῦ μηχανισμοῦ. [. . .]

Ἡ σημερινὴ βιομηχανικὴ κουλτούρα μᾶς δείχνει καθαρά τὸ γεγονὸς ὅτι ἔχει φτάσει σὲ ἓνα στάδιο ὅπου «ἡ ἐλεύθερη κοινωνία» δὲν μπορεῖ πλέον νὰ ὀρισθεῖ ἐπαρκῶς μὲ τὸ πνεῦμα τῶν παραδοσιακῶν ἐννοιῶν τῶν οἰκονομικῶν, πολιτικῶν καὶ πνευματικῶν ἐλευθεριῶν. Ὁχι γιατί οἱ ἐλευθερίες αὐτὲς ἔ-

χουν χάσει τή σημασία τους, ἀλλά ἐπειδὴ εἶναι πάρα πολὺ σημαντικὲς γιὰ νὰ παραμείνουν συμπίεσμένες σ' αὐτὰ τὰ παραδοσιακὰ σχήματα. Οἱ ἐλευθερίες αὐτὲς ἀπαιτοῦν νέες μορφὲς ὑλοποίησης ποὺ νὰ ἀνταποκρίνονται στὶς νέες δυνατότητες τῆς κοινωνίας. Αὐτὲς οἱ νέες μορφὲς μποροῦν νὰ ἐπισημανθοῦν μόνον ἀρνητικά, γιατί θὰ σήμαιναν μιὰ ἄρνηση τῶν μορφῶν ἐλευθερίας ποὺ ἰσχύουν. Οἰκονομικὴ ἐλευθερία θὰ σήμαινε λ.χ. ἐλευθερία ἀπὸ τὴν οἰκονομία, δηλαδή τὴν ἐλευθερία τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὸ πρόσταγμα οἰκονομικῶν δυνάμεων καὶ σχέσεων: Τὴν ἐλευθερία ἀπὸ τὸν καθημερινὸ ἀγῶνα ἐπιβίωσης, ἀπὸ τὸν ἐξαναγκασμὸ τῆς ἀπόκτησης χρήματος. Ἡ πολιτικὴ ἐλευθερία θὰ σήμαινε ἀπελευθέρωση τοῦ ἀτόμου ἀπὸ τὴν πολιτικὴ, στὴν ὁποία δὲν ἀσκεῖ κανέναν ἀποτελεσματικὸ ἔλεγχο — ἡ πολιτικὴ ὡς ἰδιαίτερη ἐπιστήμη καὶ λειτουργία θὰ ἐξαφανιζόταν ἀπὸ τὸν κοινωνικὸ καταμερισμὸ ἐργασίας. Καὶ ἡ πνευματικὴ ἐλευθερία θὰ σήμαινε τὴν ἀποκατάσταση τῆς ἀτομικῆς σκέψης ποὺ σήμερα ἀφομοιώνεται ἀπὸ τὴ μαζικὴ ἐπικοινωνία καὶ τὴν ἐπιρροὴ τῶν μαζῶν — ἡ «κοινὴ γνώμη» θὰ ἐξαφανιζόταν μαζὶ μὲ τοὺς δημιουργοὺς της. Τὸ ὅτι αὐτὲς οἱ προτάσεις φαίνονται μὴ ρεαλιστικὲς δὲν ἀποδείχνει τὸν οὐτοπικὸ τους χαρακτήρα ἀλλὰ τὴν κυριαρχία δυνάμεων, οἱ ὁποῖες ἐμποδίζουν τὴν πραγματοποίησι προτάσεων αὐτοῦ τοῦ εἴδους μὲ τὴ διαμόρφωση ὑλικῶν καὶ πνευματικῶν ἀναγκῶν, ποὺ συντηροῦν ἀπαρχαιωμένες μορφὲς τοῦ ἀγῶνα γιὰ τὴν ὑπαρξή. [. . .] οἱ ἀνθρώπινες ἀνάγκες εἶναι ἱστορικὲς ἀνάγκες καὶ στὸ βαθμὸ ποὺ ἡ κοινωνία ἀπαιτεῖ ἀπὸ τὸν καθένα τὴν καταπίεση τῶν ἐπιθυμιῶν του, οἱ ἀνάγκες του καὶ ἡ ἐπιθυμία ἰκανοποίησής τους ὑπόκεινται σὲ ἕναν κριτικὸ ἔλεγχο: στὴ διάκριση μεταξὺ γνήσιων καὶ πλαστῶν ἀναγκῶν. «Πλαστὲς» εἶναι ἐκεῖνες οἱ ἀνάγκες ποὺ ἐπιβάλλονται στὸν καθένα ἀπὸ τὸ κοινωνικὸ συμφέρον: οἱ ἀνάγκες ποὺ διαιωνίζουν τὸ μόχθο, τὴν ἐπιθετικότητα, τὴν ἀθλιότητα καὶ τὴν ἀδικία. Ἡ ἰκανοποίησή τους ἴσως νὰ εἶναι γιὰ τὸ ἄτομο εὐχάριστη, τὸ γεγονὸς ὅμως ὅτι τὸ κάνει εὐτυχισμένο δὲν ἀποτελεῖ συνθήκη ποὺ πρέπει νὰ διατηρηθεῖ καὶ νὰ προστατευθεῖ. Πρόκειται μᾶλλον γιὰ ἕνα «τετελεσμένο γεγονός» ποὺ γίνεται ἀποδεκτὸ ἀπὸ ἄγνοια καὶ ἀδυναμία καὶ γι' αὐτὸ πρέπει νὰ καταργηθεῖ τόσο πρὸς τὸ συμφέρον τοῦ εὐτυχισμένου ἀτόμου ὅσο καὶ πρὸς τὸ συμφέρον ὅλων ἐκείνων τῶν ὁποίων ἡ δυστυχία εἶναι τὸ τίμημα τῆς ἰκανοποίησής τους. Οἱ μοναδικὲς ἀνάγκες ποὺ, καὶ μόνο μὲ τὴν ὑπαρξή τους, ἔχουν τὴ ἀσύστολη ἀξίωση νὰ ἰκανοποιηθοῦν εἶναι οἱ ζωτικὲς ἀνάγκες, δηλαδή ἡ τροφή, ὁ ρουχισμὸς καὶ ἡ κατοικία στὸ ἐφικτὸ ἐπίπεδο κουλτούρας. Γιατὶ μόνον ὅταν ἔχουν ἰκανοποιηθεῖ αὐτὲς οἱ ἀνάγκες, μποροῦν νὰ πραγματοποιηθοῦν ὅλες οἱ ὑπόλοιπες, οἱ ἐξιδανικευμένες, τὸ ἴδιο ὅπως καὶ οἱ μὴ ἐξιδανικευμένες. Οἱ «πολιτιστικὲς» ἀνάγκες ἔχουν ἕνα κοινωνικὸ περιεχόμενο καὶ μιὰ κοινωνικὴ λειτουργία ποὺ δὲν ὀρίζεται ἀπὸ τὸ ἄτομο ἀλλὰ ἀπὸ ἐξωτερικὲς δυνάμεις τίς ὁποῖες [τὸ ἄτομο] δὲν ἐλέγχει: ἡ ἐξέλιξη καὶ ἡ ἰκανοποίηση αὐτῶν τῶν ἀναγκῶν εἶναι ἑτερόνομες. Ἀδιάφορο σὲ ποιὸ βαθμὸ οἱ ἀνάγκες αὐτὲς ἔχουν γίνῃ ἀνάγκες τοῦ ἀτόμου, σὲ ποιὸ βαθμὸ ἀφομοιώ-

νονται και ενισχυονται απο την υπαρξη του ατομου, αδιαφορο σε ποιο βαθμο το ατομο ταυτιζεται με αυτες και ξαναβρισκει σ' αυτες τον εαυτο του — οι αναγκες αυτες παραμενουν αυτο που ηταν απο την αρχη: προϊοντα μιας κοινωνιας της οποιας το γενικο συμφερον δεν εναρμονιζεται καταναγκη με το συμφερον του ατομου. Για κάθε συνειδηση και συναίσθηση, για κάθε εμπειρία που το κυρίαρχο κοινωνικό συμφέρον δεν αναγνωρίζει ως νόμο ενέργειας και σκέψης, ο πραγματικός κόσμος των αναγκών παραμένει μια αμφίβολη υπόθεση, αμφίβολη με την έννοια του αληθινού και του ψεύτικου. Αυτές οι έννοιες είναι έντελώς ιστορικές και ή αντικειμενικότητά τους είναι επίσης ιστορική. Η ανάπτυξη των αναγκών και ή ικανοποίησή τους κάτω από τις δεδομένες συνθήκες προϋποθέτει γνώμονες προτεραιότητας — γνώμονες που αναφέρονται στη βέλτιστη ανάπτυξη του ατομου και όλων των ατόμων μαζί με ταυτόχρονη βέλτιστη εκμετάλλευση των υλικών και πνευματικών βοηθητικών μέσων που βρίσκονται στη διάθεση του ανθρώπου. Τα βοηθητικά μέσα μπορούν να υπολογιστούν «γνησιότητα» και «πλαστικότητα» των αναγκών χαρακτηρίζουν αντικειμενικές συνθήκες, εφόσον ή γενική ικανοποίηση ζωτικών αναγκών και, πέρα από αυτό, ή αυξανόμενη ανακούφιση από το μόχθο και τη φτώχεια αποτελούν γνώμονες με γενική ισχύ. Ως ιστορικοί γνώμονες όμως δεν διαφέρουν μόνον από άποψη χρόνου και τόπου αλλά είναι και γνώμονες που μπορούν να όριστούν μόνο σε (μεγαλύτερη ή μικρότερη) αντίθεση με τους ισχύοντες γνώμονες. Ποιο δικαστήριο θα τολμήσει έδω να ισχυριστεί ότι έχει την εξουσία να αποφασίζει;

Τελικά, στο ερώτημα, Ποιές ανάγκες είναι γνήσιες και ποιές πλαστές, πρέπει να απαντήσει το ίδιο το άτομο, αλλά μόνον τελικά, δηλαδή αν και όσο είναι ελεύθερο να δώσει την απάντησή του σύμφωνα με τη δική του απόφαση. Όσο δεν του παρέχεται ή ικανότητα για αυτονομία, όσο επηρεάζεται και κατευθύνεται (ως και στα ένστικτά του), δεν μπορεί να θεωρηθεί ως δική του ή απάντηση που δίνει. Για τον ίδιο λόγο δεν μπορεί κανένα δικαστήριο να τολμήσει να αποφασίσει ποιές ανάγκες πρέπει να αναπτυχθούν και να ικανοποιηθούν. Η λογική αυτή όμως δεν καταργεί την ιδέα μιας «δικτατορικής διαπαιδαγώγησης» με στόχο τον εξαναγκασμό των σκλάβων να αναγνωρίσουν και να καταργήσουν τις συνθήκες της σκλαβιάς τους. [. . .] Η σκέψη να επιβληθεί σε μια όλόκληρη κοινωνία ο λόγος είναι βέβαια παράδοξη και σκανδαλώδης — μ' όλο που πρέπει να αμφισβητήσει κανείς την έντιμότητα μιας κοινωνίας που χλευάζει μια τέτοια σκέψη, τη στιγμή που ή ίδια ταπεινώνει τον πληθυσμό της κάνοντάς τον αντικείμενο ολοκληρωτικής διακυβέρνησης. Προϋπόθεση κάθε απελευθέρωσης είναι ή συνειδητοποίηση της σκλαβιάς, και ή δημιουργία αυτής της συνειδησης εμποδίζεται πάντα από την κυριαρχία των αναγκών και ικανοποιήσεων που έχουν καταστεί σε ύψηλο βαθμό ατομικές ανάγκες και ικανοποιήσεις. Κατά τη διαδικασία της απελευθέρωσης, ένα διαμορφωτικό σύστημα αντικαθίσταται πάντα από ένα άλλο: ο βέλτιστος στόχος είναι ή αντικατάσταση των

πλαστών αναγκών από γνήσιες, ή εξάλειψη καταπιεστικών ίκανοποιήσεων. Στην προηγμένη βιομηχανική κοινωνία, ό κοινωνικός έλεγχος απαιτεί την κυρίαρχη ανάγκη για σπάταλη παραγωγή και κατανομή, καθώς και για σπάταλη κατανάλωση: την ανάγκη για αποβλακωτική εργασία, παρ' όλο που δεν είναι πλέον απαραίτητη: την ανάγκη για νέες μορφές ανάπαυσης που συνεχίζουν αυτή την αποβλάκωση· την ανάγκη διατήρησης απατηλών ελευθεριών: ενός ελεύθερου ανταγωνισμού κατευθυνόμενων τιμών, ενός ελεύθερου τύπου που αυτολογοκρίνεται, της ελεύθερης επιλογής ανάμεσα στα προσφερόμενα μοντέλα και μάρκες. Κάτω από την κυριαρχία ενός καταπιεστικού συνόλου, ή ελευθερία μπορεί να γίνει ένα πανίσχυρο εργαλείο της εξουσίας. Δεν είναι το φάσμα των δυνατοτήτων επιλογής αποφασιστικό για την έκταση της ανθρώπινης ελευθερίας, αλλά το τι μπορεί να επιλεγεί και το τι επιλέγεται πράγματι από το άτομο. Το κριτήριο της ελεύθερης επιλογής δεν μπορεί ποτέ να είναι απόλυτο, δεν είναι όμως και ποτέ έντελως σχετικό. 'Η ελεύθερη επιλογή του κυρίου δεν καταργεί τη διάκριση μεταξύ κυρίων και δούλων· ή ελεύθερη επιλογή μεταξύ μιᾶς πληθώρας αγαθών και υπηρεσιών δεν σημαίνει ελευθερία, όταν αυτά τα αγαθά και οί υπηρεσίες συντηροῦν τους κοινωνικούς ελέγχους πάνω σε μιᾶ ζωή μόχθου και φόβου. Και ή αὐθόρμητη αναπαραγωγή επιβεβλημένων αναγκών από την πλευρά του ατόμου δεν του εξασφαλίζει αὐτονομία· ἀπλῶς επιβεβαιώνει την αποτελεσματικότητα των ελέγχων. [. . .]

Οί ισχύουσες μορφές κοινωνικοῦ ελέγχου είναι τεχνολογικές με μία νέα έννοια. 'Η τεχνική δομή και ή ἀποδοτικότητα του παραγωγικοῦ (και καταστρεπτικοῦ) μηχανισμοῦ είναι βέβαια σε μεγάλο βαθμό υπεύθυνες για την υποδούλωση του ἀνθρώπου στον ισχύοντα καταμερισμό εργασίας. 'Επιπλέον, μιᾶ τέτοια ὀλοκλήρωση ήταν πάντα συνδεδεμένη με τὸν ἐξαναγκασμό: ἀπώλεια τῆς ὑπαρξης, διαχείριση τῆς δικαιοσύνης, τῆς ἀστυνομίας, τῶν ἐνόπλων δυνάμεων. Αυτό ισχύει και σήμερα ἀκόμη. Στη σημερινή ἐποχή ὁμως οί τεχνολογικοί ἔλεγχοι ἐμφανίζονται ὡς ἀληθινὴ προσωποποίηση του λόγου πρὸς ὄφελος ὅλων τῶν κοινωνικῶν ὀμάδων και συμφερόντων και μάλιστα σε τέτοιο βαθμό ὡστε κάθε ἀντίρρηση να φαίνεται και ἀνορθολογική και ἀδύνατη. Δεν είναι λοιπὸν να ἀπορεῖ κανεὶς για τὸ ὅτι, στὶς πιὸ προοδευτικὲς περιοχὲς αὐτοῦ του πολιτισμοῦ, οί κοινωνικοί ἔλεγχοι ἔχουν τόσο ἐσωτερικευτεῖ ὡστε ή διαμαρτυρία του ατόμου να πατάσσεται στη ρίζα της. "Οποιοσ ἀρνεῖται να «συμπορεύεται» πνευματικὰ και συναισθηματικὰ ἐμφανίζεται ὡς νευρωτικὸς και ἀνίκανος. Αυτό είναι ή κοινωνικοψυχολογική ἀποψη του πολιτικοῦ συμβάντος, που χαρακτηρίζει τὴ σημερινή ἐποχή: ή ἐξασθένιση ἱστορικῶν δυνάμεων που στὰ πρῶτα στάδια τῆς βιομηχανικῆς κοινωνίας ἔμοιαζαν να ὑπόσχονται τὴ δυνατότητα νέων μορφῶν ὑπαρξης.

'Η λέξη «ἐσωτερικευση» ἴσως ὁμως να μὴ σημαίνει πιὰ τὸν τρόπο που ὁ καθένας ἀναπαράγει και διαιώνίζει τους ἐξωτερικοὺς ελέγχους που χρησι-

μοποιεί ή κοινωνία του. «Έσωτερύκευση» σημαίνει ένα πλήθος σχετικά αυθόρμητων διαδικασιών με τις όποιες τὸ Ἐγὼ μετατρέπει τὸ «ἐξωτερικό» σὲ «ἐσωτερικό». Ἡ ἐσωτερύκευση προϋποθέτει λοιπὸν μίαν ἐσωτερική διάσταση ή ὁποία διαφέρει ἀπὸ τις ἐξωτερικές συνθήκες καί εἶναι μάλιστα ἀντίθετη πρὸς αὐτές — μιὰ ἀτομική συνείδηση καί ἕνα ἀτομικό ἀσύνειδο ἀνεξάρτητο ἀπὸ τήν κοινή γνώμη καί τήν κοινή συμπεριφορά. Ἐδῶ παίρνει ή «ἐσωτερική ἐλευθερία» τὸ νόημά της: χαρακτηρίζει τὸν ἰδιωτικό τομέα στὸν ὁποῖο ὁ ἄνθρωπος μπορεῖ νὰ διαφυλάξει τὸ ἐγὼ του ἐναντι τῶν ἄλλων, ἕναν τομέα στὸν ὁποῖο μπορεῖ αὐτὸς κατὰ τή δράση του με τοὺς ἄλλους καί γιὰ τοὺς ἄλλους νὰ μείνει «κοντὰ στὸν ἑαυτό του». Ἀκριβῶς αὐτὸ τὸν ἰδιωτικό τομέα ἔχει προσβάλει καί ἐξασθενήσει ή τεχνολογική πραγματικότητα: Ἡ μαζική παραγωγή καί ή μαζική κατανομή ἀπαιτεῖ ὁλόκληρο τὸ ἄτομο — καί ή βιομηχανική ψυχολογία ἔχει πρὸ πολλοῦ ἀπλωθεῖ πέρα ἀπὸ τὸν ἐργοστασιακὸ χῶρο. Οἱ πολύπτυχες διαδικασίες τῆς ἐσωτερύκευσης φαίνονται πῶς ἔχουν ἀπολιθωθεῖ σὲ σχεδὸν μηχανικές ἀντιδράσεις. Τὸ ἀποτέλεσμα δὲν εἶναι «προσαρμογή» ἀλλὰ μίμηση: μιὰ ἄμεση ταύτιση τοῦ ἀτόμου με τήν κοινωνία του καί ἔτσι καί με τήν κοινωνία ὡς σύνολο. Αὐτή ή ἄμεση, «αὐθόρμητη», ταύτιση (ή ὁποία σύμφωνα με μιὰ σημαντική κοινωνιολογική θεωρία χαρακτηρίζει τις πρωτόγονες μορφές κοινωνικοποίησης) ἐπανεμφανίζεται τώρα στὸ στάδιο τῆς ἀναπτυγμένης βιομηχανικῆς κουλτούρας· ή νέα «ἀμεσότητα» εἶναι ὅμως τὸ προϊόν μιᾶς ἐκλεπτυσμένης καί ἐπιστημονικῆς μεθόδευσης καί ὀργάνωσης. Ἐδῶ ζαρώνει ή «ἐσωτερική» διάσταση τοῦ πνεύματος στήν ὁποία μπορεῖ νὰ ριζώσουν ή διαμαρτυρία καί ή ἀντίθεση κατὰ τοῦ status quo — ή διάσταση ποὺ ἀποτελεῖ τήν ἐστία τῆς δύναμης τῆς ἀρνητικῆς σκέψης, τῆς κριτικῆς δύναμης τοῦ λόγου. Ἡ ἀπώλεια αὐτῆς τῆς διάστασης εἶναι τὸ ἰδεολογικό σύστοιχο τῆς ὑλικῆς διαδικασίας με τήν ὁποία ή βιομηχανική κοινωνία κατευνάζει τήν ἀντιπολίτευση. Ἡ ὄρμη τῆς προόδου μεταμορφώνει τὸ λόγο σὲ ὑποταγή στὰ γεγονότα τῆς ζωῆς καί στή δυναμική ἰκανότητα παραγωγῆς ὄλο καί περισσότερων καί μεγαλύτερων γεγονότων τοῦ ἴδιου τρόπου ζωῆς. Ἡ ἀποδοτικότητα τοῦ συστήματος δυσχεραίνει τή γνώση ὅτι αὐτὸ τὸ σύστημα δὲν περιλαμβάνει γεγονότα ποὺ νὰ μὴν ἐκφράζουν τήν καταπιεστική του ἰσχύ. Ἄν τὸ ἄτομο βρίσκει τὸν ἑαυτό του στὰ πράγματα ποὺ διαμορφώνουν τή ζωή του, αὐτὸ δὲν ὀφείλεται στὸ ὅτι τοὺς δίνει τὸ δικό του νόμο, ἀλλὰ στὸ ὅτι ἀναγνωρίζει τὸ δικό τους νόμο — ὄχι τὸ νόμο τῆς φυσικῆς ἀλλὰ τὸ νόμο τῆς κοινωνίας. Ἀνάφερα ἤδη ὅτι ή ἔννοια τῆς ἀλλοτρίωσης γίνεται ἀμφίβολη ὅταν τὰ ἄτομα ταυτίζονται με τήν ὑπαρξη ποὺ τοὺς ἔχει ἐπιβληθεῖ καί βλέπουν σ' αὐτήν τή δική τους ἀνάπτυξη καί ἰκανοποίηση. Ἡ ταύτιση αὐτή δὲν εἶναι ψευδαίσθηση ἀλλὰ πραγματικότητα. Αὐτή ὅμως ή πραγματικότητα ἀποτελεῖ ἕνα προχωρημένο στάδιο τῆς ἀλλοτρίωσης: ή ἀλλοτρίωση ἔχει γίνει ἀπόλυτα ἀντικειμενική· τὸ ἀλλοτριωμένο ὑποκείμενο καταβροχθίζεται ἀπὸ τήν ἀλλοτριωμένη του ὑπαρξη. Δὲν ὑπάρχει παρὰ μόνο μία διάσταση καί

αὐτὴ βρίσκεται παντοῦ καὶ σὲ ὅλες τὶς μορφές. Οἱ κατακτήσεις τῆς προόδου ξεφεύγουν τόσο ἀπὸ τὸ ἰδεολογικὸ κατηγορητήριον ὅσο καὶ ἀπὸ τὴ δικαιοσύνη· ἐνώπιον τοῦ δικοῦ τους δικαστηρίου ἐξανεμίζεται ἡ «ψευδής» συνείδηση μαζί με τὴν ἀληθινὴ συνείδηση τῶν ἱστορικῶν ἐναλλακτικῶν λύσεων. Αὐτὴ ἢ ἀπορρόφηση τῆς ἰδεολογίας ἀπὸ τὴν πραγματικότητα δὲν σημαίνει ὅμως τὸ τέλος τῆς ἰδεολογίας. Ἀντίθετα: ἡ προηγμένη βιομηχανικὴ κουλτούρα εἶναι μὲ μιὰ ὀρισμένη ἔννοια πιὸ ἰδεολογικὴ ἀπὸ τὴν προκάτοχό της γιὰ τὸ λόγο ὅτι ἡ ἰδεολογία σήμερα βρίσκεται ἀκόμη καὶ στὴν παραγωγικὴ διαδικασία². Αὐτὴ ἢ ἀπόφαση ξεσκεπάζει μὲ προκλητικὸ τρόπο τὶς πολιτικὲς ἀπόψεις τοῦ κυρίαρχου τεχνολογικοῦ ὀρθολογισμοῦ. Ὁ παραγωγικὸς μηχανισμὸς καὶ τὰ προϊόντα καὶ οἱ ὑπηρεσίες ποὺ παράγει «πωλοῦν» τὸ κοινωνικὸ σύστημα ὡς σύνολο ἢ τὸ ἐπιβάλλουν μὲ τὴ βία. Τὰ μέσα τῆς μαζικῆς μεταφορᾶς καὶ τῆς μαζικῆς ἐπικοινωνίας, τὰ ἀγαθὰ τῆς τροφῆς, τῆς κατοικίας καὶ τοῦ ρουχισμοῦ, τὰ δελεαστικὰ προϊόντα τῆς βιομηχανίας ἀναψυχῆς καὶ ἐνημέρωσης ὑπαγορεύουν προδιαγραμμένες στάσεις καὶ συνήθειες, ὀρισμένες πνευματικὲς καὶ συναισθηματικὲς ἀντιδράσεις ποὺ δένουν τὸν καταναλωτὴ λίγο-πολύ εὐχάριστα μὲ τὸν παραγωγὸ καὶ ἔτσι καὶ μὲ τὸ σύνολο. Τὰ προϊόντα ἐπηρεάζουν καὶ κατευθύνουν· προωθοῦν μιὰ ψευδῆ συνείδηση ἢ ὁποία εἶναι ἄτρωτη ἐναντι τοῦ ψεύδους. Καὶ ὅσο περισσότερο αὐτὰ τὰ εὐεργετικὰ προϊόντα γίνονται προσιτὰ γιὰ τὸ ἄτομο σὲ ὅλα τὰ κοινωνικὰ στρώματα, τόσο λιγότερο δίνει ἢ ἐπιρροή τους τὴν ἐντύπωση τῆς διαφήμισης — γίνεται τρόπος ζωῆς. Εἶναι ἕνας καλὸς τρόπος ζωῆς — πολὺ καλύτερος ἀπὸ τὸν προγενέστερο· καὶ ὡς καλὸς τρόπος ζωῆς ἀγωνίζεται ἐναντίον τῆς ποιοτικῆς μεταβολῆς. Ἔτσι δημιουργεῖται ἕνας μονοδιάστατος τρόπος σκέψης καὶ συμπεριφορᾶς, στὸν ὁποῖο οἱ ἰδέες, οἱ ἐπιδιώξεις καὶ οἱ στόχοι, ποὺ ἀπὸ ἄποψη περιεχομένου ξεπερνοῦν τὸν κατεστημένο κόσμον σκέψεων καὶ πράξεων, εἴτε ἀπωθοῦνται εἴτε μειώνονται στὸ μέγεθος τῶν ἐννοιῶν αὐτοῦ τοῦ κόσμου· ὀρίζονται ἐκ νέου ἀπὸ τὸν ὀρθολογισμὸ τοῦ ἰσχύοντος συστήματος καὶ τῆς ποσοτικῆς του ἐπέκτασης. [. . .]

Τὸ μονοδιάστατο σκέπτεσθαι προωθείται συστηματικὰ ἀπὸ τοὺς ἰθύνοντες τῆς πολιτικῆς καὶ τοὺς ὑπεύθυνους γιὰ τὴ μαζικὴ ἐνημέρωση· ὁ κόσμος τῆς σκέψης τους εἶναι γεμάτος ἀπὸ αὐταπόδεικτες ὑποθέσεις ποὺ μὲ τὴν ἀδιάλειπτη καὶ μονοπωλιακὴ ἐπανάληψη γίνονται ὑπνωτικοὶ ὀρισμοὶ ἢ ὑπαγορεύσεις. «Ἐλεύθεροι» εἶναι λ.χ. οἱ θεσμοὶ ποὺ ἰσχύουν (ἢ ποὺ ἐπιβάλλεται νὰ ἰσχύουν) στὶς χῶρες τοῦ ἐλεύθερου κόσμου· ἄλλα εἶδη ἐλευθερίας εἶναι ἐξ ὀρισμοῦ ἀναρχισμὸς ἢ κομμουνισμὸς ἢ προπαγάνδα. «Σοσιαλιστικὸ» εἶναι ὅ,τι παρεμποδίζει τὶς ἰδιωτικὲς ἐπιχειρήσεις καὶ ποὺ δὲν ἐκτελεῖται ἀπὸ τὶς ἴδιες τὶς ἰδιωτικὲς ἐπιχειρήσεις, ὅπως λ.χ. ἡ γενικὴ ἀσφάλιση ὑγείας, ἡ προστασία τῆς φύσης ἀπὸ ὑπερβολικὴ ἐμπορικὴ ἐκμετάλλευση ἢ ἡ δημιουργία δημόσιων ἰδρυμάτων ποὺ θὰ μπορούσαν νὰ μειώσουν τὸ ἰδιωτικὸ κέρδος. Αὐτὴ ἢ ὀλοκληρωτικὴ λογικὴ τῶν τετελεσμένων γεγονότων ἔχει τὸ ἀντίστοιχό της στὴν Ἀνατολή. Ἐκεῖ ἡ ἐλευθερία εἶναι ὁ τρόπος

ζωής που έχει εγκαθιδρυθεί από ένα κομμουνιστικό καθεστώς. "Όλες οι άλλες μορφές ελευθερίας είναι ή καπιταλιστικές ή αναθεωρητικές ή αίρετικές. Και στα δύο στρατόπεδα οι μη λειτουργικές ιδέες θεωρούνται ανατρεπτικές. 'Η διακίνηση των ιδεών εμποδίζεται από φραγμούς, που εμφανίζονται ως τὰ ὅρια τοῦ λόγου. [. . .]

'Η «πρόοδος» δὲν εἶναι μιὰ οὐδέτερη ἔννοια: εἶναι προσανατολισμένη πρὸς ἕνα στόχο καὶ μάλιστα οἱ στόχοι ὀρίζονται ἀπὸ τὶς δυνατότητες βελτίωσης τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς. 'Η προηγμένη βιομηχανικὴ κοινωνία πλησιάζει τὸ στάδιο ὅπου κάθε περαιτέρω πρόοδος θὰ ἀπαιτοῦσε τὴ ριζικὴ ἀνατροπὴ τῆς κυρίαρχης κατεύθυνσης καὶ ὀργάνωσης τῆς προόδου. Σ' αὐτὸ τὸ στάδιο θὰ ἔχει φτάσει ἡ κοινωνία, ὅταν ἡ ὑλικὴ παραγωγή (συμπεριλαμβανομένων καὶ τῶν ἀπαραίτητων ὑπηρεσιῶν) θὰ ἔχει αὐτοματοποιηθεῖ τόσο, ὥστε νὰ μποροῦν νὰ ἱκανοποιοῦνται ὅλες οἱ ζωτικὲς ἀνάγκες, ἐνῶ ὁ ἀπαραίτητος χρόνος ἐργασίας θὰ ἔχει περιοριστεῖ στὸ ἐλάχιστο. Μετὰ ἀπὸ αὐτὸ τὸ σημεῖο ἡ τεχνικὴ πρόοδος θὰ ξέφευγε ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῆς ἀναγκαιότητας στὴν ὁποία χρησιμοποιήθηκε μὲ περιορισμένη ὀρθολογικότητα ὡς ἐργαλεῖο ἐξουσίας καὶ ἐκμετάλλευσης: ἡ τεχνολογία θὰ ἀφηνόταν στὸ ἐλεύθερο παιχνίδι τῶν δυνάμεων μέσα στὸν ἀγώνα γιὰ τὴν ἱκανοποίηση τῆς φύσης καὶ τῆς κοινωνίας. Μιὰ τέτοια κατάσταση εἶχε στὸ νοῦ του ὁ Marx ὅταν μιλοῦσε γιὰ τὴν «κατάργηση τῆς ἐργασίας». 'Η ἔκφραση «εἰρήνευση τῆς ὑπαρξης» φαίνεται καταλληλότερη γιὰ νὰ χαρακτηρίσει τὴν ἱστορικὴ ἐναλλακτικὴ λύση ἑνὸς κόσμου ποὺ βαδίζει στὸ χεῖλος ἑνὸς παγκόσμιου πολέμου — ἀπὸ μιὰ διεθνῆ σύγκρουση ποὺ μετασχηματίζει καὶ ἀναστέλλει τὶς ἀντιθέσεις τῶν κατεστημένων κοινωνιῶν. «Εἰρήνευση τῆς ὑπαρξης» σημαίνει ἀνάπτυξη τῆς ἀνθρώπινης πάλης ἐναντία στὸν ἄνθρωπο καὶ στὴ φύση κάτω ἀπὸ τέτοιες συνθήκες ποὺ οἱ ἀνταγωνιζόμενες ἀνάγκες, ἐπιθυμίες καὶ ἐπιδιώξεις νὰ μὴν ὀργανώνονται πλέον ἀπὸ ἐνδιαφερόμενες δυνάμεις μὲ αὐτοσυγκράτηση καὶ λιτότητα — μιὰ ὀργάνωση ποὺ διαιώνίζει τὶς καταστρεπτικὲς μορφὲς αὐτῆς τῆς πάλης.

'Η ἀκόλουθη ἀνάλυση θέλει νὰ δείξει μὲ ποιά ἔννοια ἕνας τέτοιος μετασχηματισμὸς τῆς πάλης γιὰ τὴν ὑπαρξὴ ἐμφανίζεται ὡς «ἐνυπάρχων τελικὸς σκοπὸς» τῆς τεχνολογίας — δηλαδή ὡς ἐκπλήρωση καὶ τερματισμὸς, ἀπελευθέρωση καὶ καταστροφή τῶν κατεστημένων κοινωνιῶν. Γιατὶ ἂν ἡ τεχνικὴ πρόοδος ὀφείλει νὰ ὑπηρετήσῃ τὴν πρόοδο τῆς ἀνθρωπιᾶς, τότε εἶναι [ἡ τεχνικὴ πρόοδος] ἀσυμβίβαστη μὲ κοινωνικοὺς θεσμοὺς, ποὺ μὲ ὅλο τὸν τρόπο λειτουργίας τους βασίζονται στὶς ἀπαιτήσεις τῆς κοινωνικῆς ἀπαραίτητης ἐργασίας ὡς ἀπασχόλησης ποὺ γεμίζει τὴ ζωὴ, καὶ τὴ δημόσια καὶ ἰδιωτικὴ ἠθικὴ ποὺ προκύπτει ἀπὸ αὐτὲς τὶς ἀπαιτήσεις. 'Η ἀπειλὴ κατὰ τῶν ἐνδιαφερομένων δυνάμεων εἶναι πράγματι ἀπειλὴ κατὰ τοῦ συνόλου ποὺ αὐτὲς ἔχουν ὀργανώσει, καὶ μάλιστα τὸ ἔχουν τόσο ριζικὰ ὀργανώσει ὥστε τὰ ἀποτελέσματα νὰ εὐδοκιοῦν καὶ νὰ ἱκανοποιοῦν. 'Ο κοινωνικὸς ἀγὼνας ἐναντίον τῆς ἱστορικῆς ἐναλλακτικῆς λύσης, ποὺ θὰ ἀνατίναζε αὐ-

τὸ τὸ εὐεργετικὸ σύνολο, βρίσκει ἔτσι μιὰ πλατιά βάση στὸ Οἰγόμενο πληθυσμὸ καὶ βρίσκει τὴν ἰδεολογία τοῦ στὸν ἄκαμπτο προσανατολισμὸ τῆς σκέψης καὶ τῆς συμπεριφορᾶς πρὸς τὰ δεδομένα γεγονότα καὶ τὶς δεδομένες δυνατότητες. Τὸ status quo, θεμελιωμένο στὶς ἐπιτυχίες τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς τεχνολογίας, δικαιωμένο μὲ τὴν ἀξανόμενη παραγωγικότητα, ἀντιστέκεται σὲ κάθε ἀλλαγὴ: μπροστὰ στὴν ἐναλλακτικὴ τοῦ λύση, δηλαδὴ τὴ δυνατότητα τῆς εἰρήνευσης μὲ βάση τὶς τεχνικὲς καὶ πνευματικὲς κατακτήσεις τῶν ὄριμων βιομηχανικῶν κοινωνιῶν, οἱ κοινωνίες αὐτὲς κωφεύουν. Στὴ θεωρία καὶ στὴν πράξη ὁ ὀπερασιοναλισμὸς γίνεται θεωρία καὶ πράξη τῆς ἀναχαίτισης.

Κάτω ἀπὸ αὐτὲς τὶς συνθῆκες, ἡ τεχνικὴ πρόοδος φαίνεται νὰ ἀπολιθώνει τὴν οὐσία τοῦ ἀνθρώπου καὶ τῆς κοινωνίας. Ἡ ἀνθρώπινη φύση δὲν εἶναι μιὰ ἀμετάβλητη ὑπεριστορικὴ ἐνότητα: πάνω ἀπὸ τὸ ζωϊκὸ ἐπίπεδο, αὐτὴ διαμορφώνεται καὶ ὀρίζεται ἀπὸ τὸν τρόπο πὺ οἱ ἄνθρωποι ἀναπαράγουν τὴν κοινωνικὴ τους ὑπαρξή. Αὐτὸ ἰσχύει ἀκόμη καὶ γιὰ τὴ διάσταση τῶν ἐνστίκτων: ἐπιθετικότητα, ἀνταγωνιστικὴ ἐπιδίωξη, φόβος, σαδισμὸς καὶ μαζοχισμὸς ἐκδηλώνονται (καὶ τί ἀπομένει ἔξω ἀπὸ τὶς ἐκδηλώσεις τους;) κάτω ἀπὸ μιὰ ἀρχὴ τῆς πραγματικότητας πὺ ὑπόκειται σὲ οὐσιαστικὲς τροποποιήσεις. Ὑπὸ τὴν ἐπίδραση τῆς κοινωνίας, γίνονται «δεύτερη φύση» — ἀλλὰ ἀκριβῶς μόνον *δεύτερη*: αὐτὸ εἶναι τὸ ἀποτέλεσμα μιᾶς «διαμεσολάβησης» πὺ κι αὐτὸ μπορεῖ νὰ ἀναιρεθεῖ. Ἡ προηγμένη βιομηχανικὴ κουλτούρα διαθέτει ὡστόσο μέσα καὶ τεχνικὲς ἱκανοποίησης πὺ μποροῦν νὰ σταθεροποιήσουν σὲ πρωτοφανῆ βαθμὸ τὴ δεύτερη φύση τοῦ ἀνθρώπου. Κάτω ἀπὸ τὴν ἐξωτερικὴ δυναμικὴ τῆς ἡ κοινωνία αὐτὴ εἶναι ἓνα ἐντελῶς στατικὸ σύστημα ζωῆς: αὐτοκίνητη στὴν καταπιεστικὴ τῆς παραγωγικότητα καὶ στὸν εὐεργετικὸ τῆς συντονισμὸ. Κατὰ τὴν ὑπεράσπιση αὐτοῦ τοῦ συστήματος μπορεῖ νὰ συμβεῖ, ὁ ἄνθρωπος νὰ δουλεύει συγχρόνως πρὸς ὄφελος καὶ πρὸς ζημία τοῦ ἑαυτοῦ του, ἔτσι ὡστε νὰ χάνει τὴ σημασία τῆς ἡ διάκριση μεταξὺ «ὑπὲρ» καὶ «κατὰ», μεταξὺ πραγματικοῦ καὶ ἄμεσου συμφέροντος, μεταξὺ ἀλήθειας καὶ προπαγάνδας. Ἡ στιγμὴ αὐτὴ θὰ ἔχει φτάσει ὅταν ἀκριβῶς ἡ καταστρεπτικὴ καὶ ἡ σπατάλη τοῦ συστήματος γίνουν ὄροι γιὰ τὴ λειτουργία καὶ τὴν ἀνάπτυξή του. Ἡ ἀναχαίτιση τῆς τεχνικῆς προόδου συμβαδίζει μὲ τὴν ἀνάπτυξη τῆς τεχνικῆς προόδου στὴν προδιαγραμμένη κατεύθυνση. Ὅσο περισσότερο ἡ τεχνολογία εἶναι σὲ θέση νὰ δημιουργεῖ τὶς συνθῆκες γιὰ τὴν εἰρήνευση, παρ' ὅλα τὰ πολιτικὰ ἐμπόδια πὺ τῆς ἀντιπαραθέτει τὸ status quo, τόσο περισσότερο ὀργανώνονται οἱ ἄνθρωποι ἐναντίον αὐτῆς τῆς ἐναλλακτικῆς λύσης. Οἱ πιὸ ἀναπτυγμένες περιοχὲς τῆς βιομηχανικῆς κοινωνίας ἐμφανίζουν ἀνεξαίρετα τὰ ἀκόλουθα δύο χαρακτηριστικά: μιὰ τάση γιὰ τὴν ἐφαρμογὴ τοῦ τεχνολογικοῦ ὀρθολογισμοῦ καὶ ἔντονες προσπάθειες ἀναχαίτισης αὐτῆς τῆς τάσης μέσα στοὺς θεσμοὺς τοῦ status quo. Ἐδῶ ἐγκεῖται ἡ ἐσωτερικὴ ἀντίφαση αὐτῆς τῆς κουλτούρας: τὸ ἀνορθολογικὸ στοιχεῖο τοῦ ὀρθολογισμοῦ

της. Πρόκειται για τὸ σημάδι τῶν κατακτήσεων της. Ἡ κοινωνία, ποὺ ὑποτάχθηκε στὴν τεχνολογία καὶ στὴν ἐπιστήμη, ὀργανώθηκε σὲ μιὰ ὄλο καὶ πιὸ ἀποτελεσματικὴ ἐξουσία πάνω στὸν ἄνθρωπο καὶ στὴ φύση καὶ σὲ μιὰ ὄλο καὶ πιὸ ριζικὴ ἐκμετάλλευση τῶν βοηθητικῶν της μέσων. Θὰ γίνεῖ ἀνορθολογική, ὅταν ἐμφανιστεῖ, ὡς ἀποτέλεσμα αὐτῶν τῶν προσπαθειῶν, μιὰ νέα διάσταση τῆς ἀνθρώπινης πραγματικότητας. Ἡ ὀργάνωση γιὰ τὴν εἰρήνη εἶναι ἐντελῶς διαφορετικὴ ἀπὸ τὴν ὀργάνωση γιὰ τὸν πόλεμο: οἱ θεσμοὶ ποὺ ὑπηρετοῦσαν τὸν ἀγῶνα γιὰ τὴν ὑπαρξὴ δὲν μποροῦν νὰ ὑπηρετήσουν τὴν εἰρήνευση τῆς ὑπαρξὴς. Ἡ ζωὴ ὡς σκοπὸς διαφέρει ποιοτικὰ ἀπὸ τὴ ζωὴ ὡς μέσον.

Τέτοιες ποιοτικὰ νέες μορφές ὑπαρξὴς δὲν μποροῦν ποτὲ νὰ θεωρηθοῦν ὡς ἀπλὰ ὑποπροϊόντα οἰκονομικῶν καὶ πολιτικῶν ἀλλαγῶν· ἐπίσης αὐτὲς δὲν εἶναι ποτὲ ἡ λίγο-πολὺ αὐθόρμητη ἐπίδραση τῶν νέων θεσμῶν, ποὺ ἀποτελοῦν τὶς ἀναγκαῖες προϋποθέσεις. Ὁ στόχος εἶναι ἓνα τεχνικὸ *arrangé*. Ἡ ποιοτικὴ ἀλλαγὴ ἐξαρτᾶται λοιπὸν ἀπὸ μιὰ ἀλλαγὴ τῆς τεχνικῆς βάσης πάνω στὴν ὁποία στηρίζεται αὐτὴ ἡ κοινωνία καὶ ἡ ὁποία περιέχει τοὺς οἰκονομικοὺς καὶ πολιτικοὺς θεσμοὺς, ἀπὸ τοὺς ὁποίους σταθεροποιεῖται ἡ «δεύτερη φύση» τοῦ ἀνθρώπου. Οἱ μέθοδοι τῆς ἐκβιομηχάνισης εἶναι πολιτικὲς μέθοδοι καὶ ὡς τέτοιες καταδικάζουν ἐκ τῶν προτέρων τὶς δυνατότητες τοῦ λόγου καὶ τῆς ἐλευθερίας. Βέβαια ἡ ἐργασία πρέπει νὰ προετοιμάσει τὴ μείωση τῆς ἐργασίας καὶ ἡ ἐκβιομηχάνιση πρέπει νὰ προηγηθεῖ τῆς ἀνάπτυξης τῶν ἀνθρώπινων ἀναγκῶν καὶ ἰκανοποιήσεων. Ἐπειδὴ ὅμως κάθε ἐλευθερία στηρίζεται πάνω στὴ νίκη ἐναντίον τῆς ἔνδειας, ἡ πραγματοποίηση τῆς ἐλευθερίας ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὶς μεθόδους μὲ τὶς ὁποῖες κατακτῆθηκε αὐτὴ ἡ νίκη. Ἡ ὑψιστὴ ἀποδοτικότητα τῆς ἐργασίας μπορεῖ νὰ ἐξυπηρετεῖ τὴ διαιώνιση τῆς ἐργασίας καὶ ἡ ριζικότερη ἐκβιομηχάνιση μπορεῖ νὰ χρησιμοποιοθεῖ γιὰ τὸν περιορισμὸ καὶ τὴ μεθόδευση τῶν ἀναγκῶν. Ἡ ὑπερνίκηση τῆς τεχνολογίας σημαίνει τὴν ἀποφασιστικὴ ἄρνηση τῆς καταπιεστικῆς χρήσης τῆς τεχνολογίας: ἡ ποιοτικὴ ἀλλαγὴ πρέπει νὰ διαμορφωθεῖ ἀπὸ τοὺς προκατόχους της — ἡ ἐπανεκτίμηση πρέπει νὰ δημιουργηθεῖ ὡς καταλύτης μέσα στὴν παλαιὰ τάξη. Οἱ δυνάμεις ποὺ προξενοῦν ἓνα ἱστορικὸ ἄλμα πρέπει νὰ συγκεντρωθοῦν πρὶν γίνεῖ τὸ ἄλμα! [. . .]

Μετάφραση: Αἰκ. Λιάπηση

Σημειώσεις

1. Τὸ πόσο δύσκολο εἶναι νὰ ὀριστεῖ ἡ ἔννοια «ὀρθολογικά» θὰ τὸ δείξουμε ἀργότερα.

2. Theodor W. Adorno, *Prismen, Kultur Kritik und Gesellschaft*, Φρανκφούρτη 1955, σ. 24.